

KANT DÜ ÜNCES NDE HUKUKUN SINIR HATLARI

BORDERLINES OF LAW IN KANTIAN THOUGHT

DOI: 10.21492/inuhfd.569913

Gökçe ÇATALOLUK

Dr. Ö r. Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi ABD (gokce.cataloluk@bilgi.edu.tr). ORCID: 0000-0002-6001-8582.

Makale Bilgi

Gönderilme: 24/05/2019
Kabul: 17/06/2019

Anahtar Kelimeler

*Kant,
Hukuk Felsefesi,
Sistem Felsefesi,
Do al Hukuk,
S,n,r Sorunlar,.*

Article Info

Received: 24/05/2019
Accepted: 17/06/2019

Keywords

*Kant,
Legal Philosophy,
Systems Approach,
Natural Law,
Border Issues.*

Özet

Hukuk Fakültelerinde üretilen Türkçe hukuk felsefesi literatüründe Kant, hukuka bir ahlak felsefesi gözlü üyle bak,yormu gibidir. Filozofun normatif dizgelere ili kin dü ünceleri, toptanc, bir tav,rla kategorik emperatifin gölgesi alt,na sokulur ve hukuka dair yazd, , spesifik metin k,sa de inilerle geçi tirilir. Böyle bir alg,n,n do al hukukçu bir Kant imgesine i aret etmesi de beklenir bir sonuçtur. Oysa Kant, kimi zaman do al hukukun katili olarak adland,r,lan bir filozof olarak, hukuku akl,n ilkeleriyle beraber analiz etmi , ilk i olarak onu ahlaktan ay,rt ederek s,n,rlar,n, çizmi ve sadece d, salla m, eylemlerin alan,na yerle tirmi tir. öKant Dü üncesinde Hukukun S,n,r Hatlar,ö ad,n, ta ,yan bu çal,mada, yapay bir do al hukukçuluk ó hukuki pozitivizm çat,mas,ndan kaç,n,larak filozofun hukuka ili kin tart, t, , baz, s,n,r meseleleri yeniden ele al,nm, , böylece onun kurgulad, , sistemin bütünü göz önüne alan bir fikir olu turulmaya çal, ,lm, t,r. Bunun için öncelikle hukuk-ahlak ayr,m,na ili kin de iniler gün , , ,na ç,kar,lm, , ikinci olarak do a durumu-do al hak-do al hukuk kavramlar, ele al,nm, , son olarak ise filozofun ya ad, , dönemde büyük hayranl,k duydu u Frans,z Devrimine mercek tutulmu tur. Zira Kantın baz, yaz,lar,nda devrim dü manl, , yapt, , gayet net bilinen bir gerçektir. Bu s,n,r boylar,nda götürülen tart,ma neticesinde filozofun yapt, , ayr,m,lar,n onun sistem anlay, ,n, nas,l tamamlad, ,na dikkat çekilerek hukuk felsefesinin bu saptama , , ,nda de erlendirilmesi gere ine vurgu yap,lm, t,r.

Abstract

In Turkish legal literature, Immanuel Kant is reflected as if he inspects law through eye-glasses of ethics, the philosopher's ideas about normative systems are considered as a totality and analyzed under the shadow of categorical imperative, which is backed by a total ignorance of his Rechtslehre. It is then an expected outcome that Kant is considered as a natural lawyer. But Kant, sometimes referred to as the killer of natural law put so much effort to draw a border line between law and morality, understood law as a matter of reason and limited its exercise to the external actions of humans. In this article with the title, öBorderlines of Law in Kantian Thoughtö an artificial contradiction between natural law and legal positivism is avoided and some issues that lie on the borders of Kantian legal thought are raised. As a result of a systemic approach, firstly a clear-cut line between law and morality is drawn, secondly the concepts of natural state, natural rights and natural law are clarified and finally the tension between Kant's hail to the French Revolution and his strict ideas against the concept of revolution is discussed.

I. G R

Üzerindeki y,ld,zl, gökyüzü ve içindeki ahlâk yasar,n,n aras,nda felsefe tarihinin en girift sistemlerinden birini in a etmi olan Kant, dünya halklar,n,n bar, içinde bir arada ya amas,na ili kin hayallere dalmadan hemen önce, haklar sistemini ve hukuku muazzam ahlâk felsefesinden farklı,la t,rnak ihtiyac, duymu tur.

Bu çal, ma, öyeniö kuramlara olan popüler dü künlük sebebiyle, bilindi i varsay,m,yla cepte tutulan Kant'ın hukuk dü ünçesinde tart, ma yaratan üç temel noktay, yeniden gündeme ta ,mak niyetiyle yaz,lm, t,r. Felsefi kavray, taki do rular ve yanl, lar,n edebiyattaki kadar izafi olmad, ,n, yeniden hat,rlad, ,m,z bir dönemden geçerken, kadim düstur uyar,ncâ Kant'ın hakk,n, Kant'a vermek, ancak baz, kan,lar, yeniden tartmakla mümkün olacakt,r. Bu nedenle öncelikle Kant'ın ahlâk ve hukuk aras,nda çekt i s,n,r ele al,nacak, ikinci bölümde ise hukuku haklardan yola ç,karak bir sistem olarak tan,mlayan filozofun do a yasalar,, do al haklar ve do al hukuk kavramlar,n, kullan, ekline de inilecektir. Türkçe literatürde, temellendirme denemeleri yerine yap,lm, temellendirmelerden yola ç,karak ödo al hukukçuö yaftas, yap, t,r,lm, olan filozofun mülahazalar,na biraz daha yak,ndan bak,larak, üçüncü durak olan ve bu kez muhafazakâr,l,k yaftas,na temel olu turan devrim aleyhtarl, , inceleme konusu yap,lacakt,r.

II. SÖYLEMED N SÖYLETMEN N TEMEL : AHLÂK-HUKUK SINIRI

Kant'ın ahlâka ili kin görü lerini ifade edi biçimindeki lirik keskinlik, pratik felsefenin bütün alanlar,n,n bu ifadelerin gölgesinde kalmas,n,n tek sebebi say,lamazsa da etkisinin çok geni bir alana yay,ld, ,n, teslim etmek gerekir. Bugün dahi, gittikçe kayan zemin üzerinde bir kez daha fark ediyoruz ki ahlâk, insan davran, ,na ili kin içsel alan d, sal düzenleyici sistemlerin tamam,n, dikine kesen bir yap,ya sahiptir.

Kant'ın ahlâk sorununa e ilmesi, onun metafizik ara t,rnalar,n,n do rudan bir sonucu say,l,r. Kendisine kadar gelen metafizik problemini yeniden formüle etme, onu nesneden özneye do ru çekme çabas,n,n Kant'ın enerjisinin büyük bir bölümünü ald, ,n,, hatta onu uzun süre felsefi üretimden uzak tuttu u bilinir¹. Bu süreçten Kant, Salt Akl,n Ele tirisiöni yazarak ç,kar, art,k metafizikten transandantal felsefeye geçilmi tir. unu saptamak yerinde olur: Filozofun, ortaya koydu u dü ünçe ürünlerini ayn, örüntüde toparlama çabas, onun sistem yöneliminden kaynaklan,r ve bu e ilim dolay,s,yla, bahsedilen epistemolojik s,çrama, pratik felsefede de yans,mas,n, bulur. Humecu olan-olmas, gereken ayr,m, kan,tlanabilirdir art,k ve Kant da do a metafizi i-ahlâk metafizi i ayr,m,na gelmi tir.

Bu anlamda, önce, do a yasalar,n, özgürlü ün yasalar,ndan ay,rnak gerekir. Özgürlü ün yasalar,, insan davran, ,na ili kin ve iradenin koydu u yasalar,d,r. Bu ise hukukun ve ahlâk,n kökenidir. Ço u do al hukukçu aç,s,ndan burada kalmak, bu tespitin üzerine hukuk ve ahlâk, bütünleyen bir Kant in a etmek elveri lidir elbette. Böylece, pratik akl,n ele tirisinde dahi izlerini bulabildi imiz ayr,m hiç yap,lmam, say,labilir. Do a metafizi i ve ahlâk metafizi ini ay,r,rken, filozof, çal, ma bak,m,ndan ahlâk metafizi ini önceleyece ini bildirir.

Ahlâk Metafizi i'nin Temellendirilmesi, Saf Akl,n Ele tirisiönde sordu u bütün sorular, tek bir sorunun cevab,na eri mek için yeniden kurgulanm, t,r: öKesin bir buyruk nas,l olanakl,d,r?ö. Kant'a göre,

ö[B]ütün buyruklar ko ullu olarak ya da kesin olarak buyururlar. lk buyruklar, insan,n ula mak istedi i (veya isteyebilece i) ba ka bir eye araç oyarak olanakl, bir eylemin zorunlulu unu ortaya koyarlar. Kesin buyruk ise, bir eylemi kendisi için, ba ka herhangi bir amaçla ilgi kurmadan, nesnel zorunluluk olarak sunan buyruk olurö².

Ahlâk buyruklar, kesindir ve bu nedenle onlar,n nesnel olarak tasar,mlanan buyru u hiçbir ön ko ula dayanamaz. Kesin buyruk ise tamamen *a priori* olarak ara t,r,lmal,d,r zira deney ona ili kin hiçbir olanak içermez³. Pratik buyruk, bir yasad,r. Ve Kant'ın kendi ifadesiyle özörö bir yasad,r, zira bir buyruk olarak *a priori* sentetik⁴ bir önermedir. Bunun ise varl, ,, teorik anlamda ispatlanmas, güç iken pratik alanda çok daha güçlük ç,karacak türdendir.

Bu nedenle yukar,da t,rnak içine al,nan soruyu cevaplamadan evvel, filozofun bugün ezberimizde çak,l, formülü dillendirmesi gerekecektir. Öncelikle;

ö[A]ncak ayn, zamanda genel bir yasa olmas,n, isteyebilece in maksime göre eylemde bulun.ö Ve bir ad,m sonra: ö[E]yleminin maksimi sanki senin istemenle **genel bir do a yasar**, olacakt, gibi eylemde bulunö⁵.

Ko ullu bir buyruk dü ünüldü ünde, onun neyi içerece ini önceden bilmek, ancak ko ul gerçeikle ince ortaya ç,kaca ,ndan, mümkün de ildir. Kesin buyru un neyi içerdi i ise genel olarak yasan,n genelli inde aç,kt,r. te Kant, buradan nihai hedefindeki soruya gidecek, oradan ise ahlâk metafizi inin tamam,na eri meden evvel pratik akl,n ilkelerini saptamaya çal, acakt,r.

Pratik Akl,n Ele tirisi, Kant'ın temel ele tiri üçlüsünün ikincisidir. Burada, yukar,da bir do a yasar, olacakt, gibi eyle denilen kategorik buyru un temeli konusundaki ara t,rma derinle tirilmi tir. Bu buyru a eri menin üç postulat, oldu unu söyler Kant: Özgürlük, ruhun ölümsüzlü ü ve tanr,n,n varl, ,.

¹ GEIER, Manfred: Kant'ın Dünyas,, Çev. Erol Özbek, leti im Yay,nlar,, 2. Bas,, stanbul 2018, s. 135-144.

² KANT, Immanuel: Ahlâk Metafizi inin Temellendirilmesi (AMT), Çev. oanna Kuçuradi, Be inci Bas,, Türkiye Felsefe Kurumu Yay,nlar,, Ankara 2013, s. 30.

³ KANT, AMT, s. 36

⁴ Bu tür görülerin nas,l olanakl, oldu una ili kin ayr,nt,l, bir de erlendirme için bkz. DURSUN, Yücel: Felsefe ve Matematikte Analitik/Sentetik Ayr,m,, mge Kitabevi, Ankara 2015, s.87-93.

⁵ KANT, AMT, s.38

Özgürlük, ahlâk,n metafizi ine yöneldikten sonra Kantın dü üncesinde gittikçe derinle en bir sorun alan,d,r. nsan,n neyi nas,l yapmas, gerekti iyle ilgili bütün ko ullanmalar ve tercihler özgürlük alan, içerisinde gerçekle ir. Hatta bir ön varsay,m olarak insan,n özgürlü üne do rudan ba l,d,r. Pratik akl,n nesnelere, iyi ve kötüdür. Bunlardan ilki arzulanma yetisinin zorunlu nesnesi iken ikincisi ise nefret etme yetisinin zorunlu nesnesidir. Bunlar, ay,rt etmek için ise, akl,n ilkelerine ihtiyaç vard,r⁶ çünkü salt (haz ve ac,ya ili kin) duyu, yan,lt,c, olabilir. Söz gelimi ameliyat olmas, gereken biri duyaca , eyin ac, oldu unu bilir fakat akl,ya, bunun kendisi için iyi oldu unu kavrar⁷. Ancak bir yanl, anla ,lmay, da burada engellemek gerekir: yi ve kötü, ahlâk yasa,n,n temelini konulamaz, zira neyin iyi neyin kötü oldu unu ahlâk yasa,n, belirler⁸. Özgürlük ise, Kantın üstünkörü atfedilen irade özgürlükçülü ü yaftas,na aldanmadan bakacak olursak, ancak ahlâk yasa,n,na uyma zorunlulu u ile tarif edilebilir:

Özgürlük ve her eye a ,r basan ahlâk yasa,n,na uyma yetisi olarak bu özgürlü ün bilinci, e ilimlerden ba ,ms,zl,kt,r, en az,ndan arzulanmam,z,n (uyar,c, olmasa da) belirleyici olan hareket nedenleri olarak e ilimlerden [Neigungen] ba ,ms,zl,kt,r ve ahlâk maksimlerine uyarken bu özgürlü ün bilincinde oldu umdan, bu özgürlük zorunlu olarak buna ba l, olan, hiçbir özel duyguya dayanmayan, de i mez bir memnunlu un [Zufriedenheit] biricik kayna ,d,r, i te bu memnunlu a dü ünsel [intellektuell] denebilir⁹.

Heimsoeth bu dü ünneyi aç,klarken, istemede özgür olman,n uymak gereken hiçbir yasan,n olmamas, demek olmad, ,, tersine de i tirilemez ama özel bir yasan,n nedenselli ine otonom olarak uyulmas,n,n özgürlük anlam,na geldi ini söyler¹⁰.

Kantın ikinci postulat,, ruhun ölümsüzlü üdür. Ölümsüzlük, bir varsay,m olarak önemlidir zira e er insanlar salt bu dünya ile kay,tl, bir varsay,m,la hareket etselerdi, burada geçirilecek zaman,n k,s,tl,l, ,, insandan ancak amaç için bir saikle eylemesini beklemeyi makul k,lard,, Nomos ve physis aras,ndaki dikotominin yank,s,n,n duyuldu u bu postulatın Kantın (yap,sal) k,s,tlar,n, bildi i insan için gere inden fazla erdem beklentisi geli tirmede ini ç,karsamak mümkündür. Elbette Kant, bunu aç,kça söylemez; hareket noktas,, iradenin ahlâk yasa,n,na tam uygun dü mesi halinin bir tür kutsall,k [Heiligkeit] oldu u saptamas,d,r. nsan, sonlu varl, , içinde bu noktaya hiçbir zaman gelemmez. Olabilecek olan, tam o noktaya do ru bir ilerleme halidir. Bu, hedefin ula ,lamaz olmas, nedeniyle ösonsuzö bir ilerleme fikridir ve matematiksel zorunluluk nedeniyle insan,n bir parças,ya bu sonsuzlu a ilerleyebilecek oldu u ön kabulüne dayanmak zorundadır. Bu anlamda, sonsuz bu dizgi ancak sonsuz bir varl,k taraf,ndan görülebilece inden, daha ba larken bir tanr,n,n varl, ,n, kabul etmi olmak gerekir. Ödev denilen edimin ödünyadaki en üstün iyiöyi gerçekle tirmek hedefini ta ,mas, nedeniyle üçüncü postulat,n bu iyinin varl, , oldu unun da dü ünülebilece ini kabul eden Kant, burada durmaz. Bu imkân, ak,l yoluyla kavrayabilmek için, temele do ru bir ad,m daha atmak, en yüksek ak,l sahibi varl, , varsaymak gerekecektir. Bu varsay,m, pratik akla de il, teorik akla ili kindir ancak bizatihi ödev bilincini belirlemektedir.

Öyleyse soru cevaplanm, t,r: ko ulsuz buyruk, ancak bu üç temel postulat üzerinde temellenebilir. Ve edim niteleyici iyi ve kötü, sadece ahlâk yasa,n, vas,tas,ya¹¹ tan,m,lanabilir¹².

Kantın burada b,rakmak, onu kendi için amaçlar dünyas,nda, sadece ahlâk dü ünncesinin içine gömmek anlam,na gelir ve hukuk kuram, aç,s,ndan ancak periferik bir de er ta ,r. Pratik Akl,n Ele tirisinde hukuka dair tek de ini, hukuk kuram, ile erdem kuram,n, ay,ran unsura dairdir: Bir eylemin istek neticesinde gerçekle mesi durumunda eylem yasall,k [Legalität] içerir ama ahlâkilik [Moralität] içermez¹³. Ayn, özgürlük varsay,m, içerisinde hukuk da kural koyacak olsa da onun (yasa koyma) edimi, d, sal bir otorite taraf,ndan belirlenmi tir. 1879 y,l,nda yazd, , Ahlâk,n Metafizi i erdem ve hakk,n ayr, bölüm halinde ele al,nmas, bu ihtiyaca binaen oldu unu dü ünebiliriz öyleyse. Gizli ya da aç,kça ko ullu (x ko ulu gerçekle irse, buna y sonucu ba lan,r) hukuk buyru u da ko ulsuz buyruktan (her durumda bir yasa olarak) ayr, bir kategoridir. Hukuk buyru u, üstelik, öhak doktrinií kime neyin ait oldu unun (matematik bir kesinlikle) belirlenmi oldu undan emin olmak ister. Bu kesinlik, istisnalar için (latitudem) bir alan b,rakan erdem doktrininden beklenemez¹⁴.

Kantın hukuk dü ünncesindeki ilk ve temel s,n,r, böylece irdeledikten sonra, bir sözle me dü ünürü olarak

⁶ KANT, Immanuel: Pratik Akl,n Ele tirisini (PAE), Çev. oanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatl,, Hacettepe Üniversitesi Yay,nlar,, Ankara 1980, s. 65.

⁷ KANT, PAE, s. 68

⁸ KANT, PAE, s. 70

⁹ KANT, PAE, s. 128

¹⁰ HEIMSOETH, Heinz: Kantın Felsefesi, 5. Bas., Çev. Takiyettin Mengü o lu, Do ubat, Yay,nlar,, Ankara 2018, s. 135.

¹¹ Kant, iyi ve kötü kavramlar,n,n yasadandan evvel var olmad, ,n,, bilakis bu yasa arac,l, ,yla onlara ula ,labilece ini vurgulayarak belirtir. KANT, PAE, s. 70.

¹² Deleuze, Kantın Ele tiri Felsefesinde bizi, pratik akl,n bu üç postulatla ayn, ekilde ba l, olmad, ,na ili kin olarak uyar,r. Bu üçü içinden yaln,zca özgürlük, ahlâk yasa,n, taraf,ndan ödölays,zö olarak belirlenir ve bu nedenle, özgürlük bir postulat de il, olgusal bir meseledir. Bu saptaman,n Kantın sistemati inde açabilece i gedik, ayr, bir inceleme konusu yap,lmal,d,r. DELEUZE, Gilles: Kantın Ele tiri Felsefesi, Çev. Taylan Altu , Payel Yay,nlar,, stanbul 1995, s. 81-2.

¹³ KANT, PAE, s. 79-80.

¹⁴ KANT, Immanuel: Immanuel Kantın Rechtslehre, Tugendlehre und Erziehungslehre (RL), Friedrich Wilhelm Schubert/Leopold Voss (ed.), Leipzig: 1838, s.36.

kulland, , çe itli kavramlara yeniden ve daha yak,ndan bakmakta fayda olabilir; zira ahlâk ve hukuk aras,nda çekti i s,n,r, onun do al hukukçuluk taraftar, olup olmad, ,na dair çok önemli olmayan tart, maya aç,kl,k getirmeye yeterli olmayabilir.

III. DO AL DURUM, DO AL HAK, DO AL HUKUK

Kantın do a yasar,n, özgürlü ün yasas,ndan ay,r,p özgürlü ün yasalar,n, da iradeye ba lamas,, sadece pratik akl,n temellendirilmesi aç,s,ndan anlam ta ,m,yordu. Bununla ba lant,l, olarak, hukuk ve ahlâk edimlerini ay,rt ederek o döneme kadar etkinli ini sürdüren bir tür do al hukukçulu un zeminini de zay,flatm, t,. Toros Güne Esgünün savlad, , üzere, Grotiusun yapt, ,, do al haklar,n rasyonel zeminine ili kin temellendirmenin Kant ile a ,ld, ,n, ileri sürmek yanl, say,lmaz¹⁵.

Ahlâk,n merkezinde bulunan kategorik emperatifin tersine hukuk buyruklar,, öncelikle bir nesne gereksiniyor, üstelik d, sal bir saik üzerinden tan,m,lan,yordu. İlk genel ayr,m,nda Ulpianusun buyruklar,n,¹⁶ temel alan Kant, ikinci ve daha önemli ayr,m,n, sistematik doktrinsel ayr,m ad,n, vererek yapar. Buna göre, sadece *a priori* ilkelere dayanan do al haklar ve bir yasa koyucunun iradesinden kaynaklanan pozitif (konulmu) hukuk birbirinden ayr, kategoriler idi. Kant, ya ad, , devrimci dönemin ruhuna uygun olarak de erleri ve onuruyla e it ve muteber insan tan,m,na ba l,yd, ve do u tan gelen haklar de inisi bununla ba lant,l,yd,. Yapt, , ayr,m,n ilk kategorisinin öhaklarö ad,n, ta ,mas,na ra men, tek bir hakk, imlemesinin as,l sebebi belki de budur. Kant, do u tan gelen tek hakk,n özgürlükö oldu unu yazar Hak Ö retisiñde. Özgürlükten anla ,lmas, gereken, di erlerinin iradesinden ba ,ms,z olmakt,r, Kant buna ökendi efendisi olmak (*sui iuris*)ö ad,n, verir¹⁷.

öDo al hak sisteminde böyle bir ayr,m yapman,n amac, edinilmi haklarla ilgili bir anla mazl,k yahut ihtilaf konusu bir olgu yahut bu çözülmü ise ihtilaf konusu bir hakka ili kin ispat külfetinin (*onus probandi*) kimin üzerine dü tü ü ile ilgili bir soru ortaya ç,kt, ,nda; bu yükümlülü ü kabul etmek istemeyen bir ki i metodolojik olarak (imdi çe itli ili kisellikleri içinde belirlenmi), haklar,n çe itli temellerine ba vuruyormu ças,na kendi içsel özgürlük hakk,na ba vurabilirö¹⁸.

A priori varl, , kesin olan tek hakk,n özgürlük olmas,, hukuksal uygulanabilirli i olan haklar,n tamamen yasa koyucunun uhdesinde oldu u anlam,na gelir. Ki inin neyin kendisine ait oldu una ili kin dü ünncesinin herkese kar , ileri sürülebilir bir hukuksal kategori yaratmas, bunun ilk ve temel örne idir. Buradan yola ç,karak sözle me akdedebilmeye ili kin içsel özel hakka varan filozof, mülkiyeti emekle tan,m,layan Lockeun aksine ömülkiyet hakk,ön,n (*ius reale*), sadece bir ey üzerindeki hak (*ius in re*) olarak de il, ayn, zamanda benim ve senin olan, belirleyen bütün yasalar,n tecessümü [*Inbegriff*] olarak anla ,lmas, gerekti ini öne sürer¹⁹. Sadece bu bile, hakk,n kullan,m,n, hukuk sisteminin tamam,na dayand,rnak, yani ödi erlerinin iradesininö tecessümü olarak yasakoyucunun iradesinin haklar bahsinde belirleyici oldu unu göstermeye yeter.

Kamusal haklar da ayn, ekilde onlar, öncelikle tan,yacak, daha sonra ise bu haklar, uygulayacak politik iradeyi gereksinir. Kantın dü ünncesinde as,l yeni olan,n bu oldu u aç,kça görülür. Kant, kamusal hakk, insan bireyleri ve halklar,n birbirleriyle etkile im içinde olduklar, için iradeleriyle olu turduklar, bir anayasa (*constitutio [Verfassung]*) alt,nda onlar, birle tiren bir yasalar sistemi olarak tan,m,lar²⁰. Bu durum, *status civilis*- medeni durumdur ve bir devlet (*civitas*) içerisinde mümkündür. Ve dünya bir tür kapal, sistem olarak dü ünülmek zorunda oldu undan, kamusal hak, *ius gentium* ve *ius cosmopolitan* ile tamamlan,r. Elbette bu varg,, kendisinden önceki sözle mecilerin tamam, gibi Kantın da öznelereas, bir uzla ,y, öngörmü olmas,n, gerektirir. Gerçekten de Kant, bir sözle meyi, dolay,s,yla da sözle me öncesi bir do al durumu ön varsayar. Ancak ona göre, do al durumun adaletsiz bir durum olmas, gerekmez. Herkesin bütün gücünü hakk,n, savunmak için kulland, , bir durumda elbette gücü gücü yetene yasas, geçerli olacakt,r ancak bu, Hobbesun tasar,m,ndaki kaosa yol açmayabilir²¹. Do al durumdaki tek problem, bu çat, malarda kimin hakk,n,n üstün gelece ine ili kin belirleyici bir iradenin olmamas,d,r. Zor yoluyla (bir ki inin bir ülkeden sürgün edilmesi yahut hapsedilmesi gibi) çe itli yapt,r,m,lar,n uygulanmas, mümkündür ancak, bu yapt,r,m,lar *constitutionun* gücünü, yani kamu hukukunu ku anm, olmad, ,ndan kendini uygulatacak kamusal otoritenin deste inden yoksundur.

Kantö di er sözle mecilerden k,lan ikinci bir husus, yine sistemik bak, ,na ili kindir. Onun dü ünncesinde sözle me, tarihsel bir olgu olmad, , gibi bir tür kurgu da de ildi. Sözle me, ancak kendisi temelinde hukuk sisteminin in a edilebilece i aklî bir ökategoriö olabilirdi bu ise olgusal de il mant,ksal bir sorundu.

¹⁵ ESGÜN, Toros Güne : öKantın Hukuk Ö retisinde Yurtta l,k Durumuna Geçi ve zin Verici Yasan,n Olanaklar,ö, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Say,: 23, 2017, s. 140-142.

¹⁶ erefli ya amak (*honeste vivere*), kimseye zarar vermemek (*neminem laedere*), herkese kendine ait olan, vermek (*suum cuique tribuere*).

¹⁷ KANT, RL, s. 42.

¹⁸ KANT, RL, s. 43.

¹⁹ KANT, RL, s. 71.

²⁰ KANT, RL, s. 155.

²¹ KANT, RL, s. 156.

Bu a amada, öyleyse, Kant'ın do al hukuk doktrinine göbekten ba layan dü ünçeyi²² yeniden de erlendirmek gerekiyor. Filozof'un Türkiye hukuk felsefesi literatüründe a ,rl,kl, olarak do al hukuk nazariyesi kapsam,nda ele al,nmas, orijinal bir de erlendirmeden ileri gelmemekte, daha ziyade Yeni-Kantç, dü ünürlerden tercüme edilen dü ünçelerden mülhem bir varsay,m olarak kar ,m,za ç,kmaktadır. Konu hakk,ndaki en kapsaml, de erlendirmeyi Orhan Münir Ça ,l, öFilozof mmanuel Kant'ın Sisteminde Ahlâk ve Hukukun Felsefi Temelleri²³ adl, makalesinde yapm, t,r²⁴. Ça ,l, Kantta hukuk dü ünçesinin izini sürmek için epistemolojiden Ahlâk²⁵ Metafizi inin Temellendirilmesi ve Pratik Akl,n Ele tirisi'ne kadar ayr,nt,l, bir de erlendirme yaparak i e ba lam, t,r. Nihayet, hukuk üzerine dü ünçenin temeli olan Ahlâk Metafizi içne geldi inde ise Kant'ın öUmumi bir hürriyet kanununa göre birinin ihtiyar,n, di erinin ihtiyarlar, ile telif eden artlar,n heyeti mecmuas,ö olarak tercüme etti i hukuk tan,m,n, ahlâk tan,m,ndan nas,l ay,rd, ,n, özetler. Ona göre Kant, sadece Rousseaucu do al hukuk dü ünçesini kuram,na adapte etmi bir sözle meci de ildir ve sosyolojik olan, transendental olana tercüme ederek kuramsalla t,arak özgün bir hukuk dü ünçesi in a eder. Ancak Ça ,l, J. BINDER'ın *Philosophie des Rechts*'teki saptamalar,n, kabul ederek, Kant'ta ahlâk ve hukuk kanunlar,n,n amaçlar,n,n ortak oldu u dü ünçesinden hareketle, onun mülâhazalar,n, do al hukukçu olarak tan,m,lar²⁶. Ahlâk, insan,n iç özgürlü üne, hukuk ise d, özgürlü üne ili kindir ve bir insanda bunlar birbirinden ayr,lamayaca , için ve burada bahis konusu edilen konulmu olan de il, düzenleyici, saf di er bir deyi le do al hukuk oldu u için bahis konusu ide, kategorik emperatif temelli ahlâki ak,l,ndan kaynaklanmaktadır,²⁷. Ça ,l nihayet, Kant'ın hukuk idesi ile hukuk kavram,n, birbirinden ayr,rt etmeyen bir do al hukuk teorisi kurdu unu savlar. Kant'ın hukuku ona göre, transendental bir hukuk idesi ve normatif bir *a priori*dir.²⁸

Ça ,l'ın temellendirmesini de erlendirebilmek için metafizi in varl, ,n ve hakikatin temeline ili kin soru sorman,n olanak alan, oldu unu hat,rlamak yerinde olur. Kantç, anlam,yla ele tiri ise öncelikle ay,rma,y, ay,rma yoluyla anla ,l,r k,lmay, hedefler. Ça ,l da zaten Kant'ın hukuka bak, ,n,n, basit bir tür sözle mecilik al,m,mas, olmad, ,n,, analitik bir ele tirel kuram oldu unu kabul etmi tir. Fakat ayn, yoldan devam etmek gerekir: Bu do ruysa, Kant'ın Ahlak Metafizi inin Temellendirilmesi ve Pratik Akl,n Ele tirisi'nden sonra hak ö retisini temellendirece i bir eser yazma fikri nereden sudur etmi olabilir? Cevap büyük ihtimalle, o güne kadar gelen Yeniça do al hukukçulu una Ayd,nlanmaç,n,n öyleyen insanö fikriyle kar ,l,k vermekle ilintilidir. Elbette Kant, do adan gelen haklar, ve hatta bunlar,n önceli ini inkâr etmeyecektir. Ancak onun, ak,l ile sistematize ederken as,l varmak istedi i nokta, ayr,m hatt,d,r ki bunu da hukuka ay,rd, , bir bölümle çizmi olur. Oysa Yeni-Hegelci BINDER'ın Kant'ın özgürlük konusundaki tarih d, ,l, ,na getirdi i ele tiri, onu bo bir do al hukukçulukta Rousseau²⁹ ile e itlemi tir. Bu dü ünçeden beslenen Ça ,l'ın da metafizik sorunun ele tirel cevab,n,, toptanc, bir ekilde do al hukuk torbas,na atarken buluruz.

Do a durumunu, do a yasar,n,, do al hukuku zikretmenin elbette böyle tehlikeleri mevcuttur. Bu noktadan, Kant'ın hukuk felsefecilerinden ziyade siyaset kuramc,lar,n,n ilgisini çeken bir ba ka s,n,r çekme e ilimine geçmek yerinde olacaktır.

IV. DEVR ME HAYRAN F LOZOF VE TED RG N FELSEFES

Hegel, Kant'ın çal, malar,n, tarih d, , olmakla³⁰ suçlarken elbette hakl,yd,. Ancak hal böyle olmasayd, dahi, tarihten, onun içinden geçerken akl,selimle söz etmek çok mümkün de ildir. Tam da bu nedenle, Hegel, devrimin dünyan,n alt,n, üstüne getirmesinden 40 y,l sonra tarihin gücünü analiz edebilirken Kant'ın pay,na, devrimin heyecan,yla geçirdi i uykusuz geceler dü mü tü. Ayd,nlanmaç,n,n ölçütü insana koyan dü ünçesi ve cumhuriyetin getirdi i heyecan,n, Kant'ta iddetli bir kar ,l,k buldu unu biliyoruz:

²² Tam da burada, Kant'ın olgun dönem dü ünçesinin tam olarak hukuki pozitivist oldu unu öne süren Waldron'u anmak gerekir. Bkz. WALDRON, Jeremy: öKant'ın Legal Positivismö, Harvard Law Review, Vol. 109, No. 7, May 1996, s. 1535-1566.

²³ ÇA IL, Orhan Münir: öFilozof mmanuel Kant'ın Sisteminde Ahlâk ve Hukukun Felsefi Temelleriö, stanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S. 3-4, 1951, s. 1106-1133.

²⁴ Ders kitaplar,nda Kant'ın hukuk felsefesinin serimleni ine ili kin iki örnek Adnan Güriz ve Yasemin I ,ktaç'tan verilebilir. Güriz, Hak Ö retisi'ne at,fla bütün hukuk anlay, ,n, özetlemekle beraber öKant, hukuk felsefeci olarak ba ,ms,z bir okul kuramam, , bütün gücü ile ölmas, gereken hukuk üzerinde durarak tabii hukuk görü ünün geli mesinde rol oynam, t,rö saptamas,n, yaparak, gerekçesini de filozofun öHürriyetin tamamen gerçekleşmesi hukukun amac, saymas,ö olarak ortaya koymu tur. Hukukta amaçsall,k ba l, ba ,na bir do al hukukçuluk ni anesi say,labilirse de Kant'ın as,l hedefini tamamen görmezden gelmek anlam,na gelecek bu gerekçe, bir tür indirgemecilik arz etmektedir. GÜR Z, Adnan: Hukuk Felsefesi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010, s. 215-225. I ,ktaç ise, sadece Orhan Münir Ça ,l'ın burada an,lan incelemesine ve ba ka ikincil kaynaklara at,fta bulunarak Hak Ö retisi de erlendirmesinden imtina etmi tir. Bu nedenle ve özellikle bir gelene in olu turucusu olma özelli i nedeniyle elinizdeki makale sadece Ça ,l de erlendirmesini dikkate alm, t,r. I IKTAÇ, Yasemin: Hukuk Felsefesi, Filiz Kitabevi Yay,nlar,, stanbul 2010, s. 189- 202.

²⁵ Ça ,l, orijinal ba l,ktaki ahlâk alan, yahut ahlâksall,k olarak da kar ,lanabilecek *sittlichkeit* terimini ötöreö olarak çevirmi tir.

²⁶ Oysa söz gelimi, Gustav Radbruch, do al hukukçuluk anlay, ,na en büyük darbeyi Kant'ın ak,l,kl,la vurdu unu yazar. RADBRUCH, Gustav: Rechtsphilosophie, K.H. Koehler Verlag, Stuttgart 1950, s. 107.

²⁷ BINDER, Julius: Philosophie des Rechts, Stilke, Berlin 1925, s. 264.

²⁸ ÇA IL, s.1113-1133

²⁹ Kald, ki pozitif yasay, temellendiren Rousseaucu dü ünçeye, romantik demek mümkün olsa dahi do al hukukçu demek mümkün de ildir.

³⁰ HEGEL, G.W.F: Hukuk Felsefesinin Prensipleri, Çev: Cenap Karakaya, Sosyal Yay,nlar, stanbul 2004, s. 55.

ö[D]o a bir defal, ,na sert kabu u alt,ndaki tohumu özgürlü üne kavu turmu , bütün yumu akl, , ile onu kollam, , yani özgür dü ünmeye yönelik bir e ilim ve hizmet sonunda giderek halk,n zihniyetine, onda yerle mi bulunan inançlara tepki göstermi ve yava yava özgür eyleyebilme a amas,na gelmi tir.ö

Ancak bu sat,r,lar,n co kun müellifi, birkaç sene sonra devrimlerin dünya bar, ,n, tehdit eden düzensizlikler oldu unu da söyleyecekti³¹. Fakat bu, b,rak,n devrimi, iktidara sahip olanlara kar , ç,kmay, dahi ahlâka uygun görmeyen filozof aç,s,ndan bir tenakuz olu turmaz m,yd,?

Kantın devrim dü üncesi ve devrim olgusu kar ,s,ndaki farkl, tutumlar, epey tart, ma konusu olmu tur. Salt Akl,n S,n,r,lar, Dâhilinde Dinöde, Sokratik bir yakla ,mla, yasaya uyman,n yasal bir zorunluluk olmas,n,n yan,nda ökutsalö bir vazife de oldu unu belirtir Kant. Yasa koyanlar,n buyruklar,na uyma vazifesinin tek istisnas,, ahlâk yasas,na kar ,t bir buyruk konulmas,d,r³². Çünkü aslolan yöneticiye itaat etmektir, fakat ondan daha çok Tanr,ın,n yasas,na itaat etmek gerekir. Temel bak, aç,s, aktar,lm, olsa da, din fikrine hasredilmi bu metinden kastetti imiz anlamda itaatsizli e ili kin bir veri ç,karmak güçtür.

Hak Ö retisiöne gelindi inde, yine ayn, konuda, ayn, ekilde bir itaat zorunlulu undan söz eder filozof. Buna göre, üzerimizde söz sahibi olan otoriteye itaat etmek, kategorik emperatiftir. Ve yine parantez içine al,nan istisna, içsel ahlâkla çat, mamay, kay,t olarak koymaktad,r. Bu konuda öyle serttir ki, öyle bir paragraf kaleme alabilmi tir:

öAyn, zamanda hak kavramlar,yla yarg,da bulunan pratik akl,n herkese buyruk verdi i böyle bir devlet anayasas, [Staatsverfassung] idesi kutsal ve kar , ç,k,lamazd,r. Ve devlet örgütlenmesi kendi içinde hatal, olsa dahi, içindeki hiçbir ikame güç [Subalterne Gewalt] aktif olarak onun üstün yasakoyucu otoritesine direnemez; bunun yerine hatalar, devletin kendi yapaca , reformlarla tedrici olarak ortadan kald,r,lmal,d,r. Zira aksi takdirde, e er bir süje (kayna , kendinde bir iradeyi takiben) kar ,t maksimle hareket ederse iyi bir anayasa ortaya ç,kmas, tamamen ansa ba l,d,r. öÜzerinizde güç sahibi olan otoriteye [Obrigkei] itaat edinö buyru u, onun gücü nas,l ele geçirdi i ile ilgilenmez (büyük ihtimalle bunu önemsememek ad,na), zira hali haz,rda bulunan ve alt,nda ya ad, ,n,z otorite, zaten yasama gücünü haizdir ve kamusal olarak yasamas,yla ilgili ak,l yürütebilecek olsan,z da kendinizi kar ,t yasakoyucu olarak öne süremezsinizö³³.

Görüldü ü üzere, 20. yüzy,lda öznelararas, hakikat fikrine ve müzakereci kurama zemin haz,r,layacak olan birlikte ak,l yürütme, kamusal olarak tart, ma fikri aç,kça zikredilmi olsa da, devletin kendi kalk, aca , reformlar haricinde ona aktif bir direni göstermek Kant aç,s,ndan müsaade edilebilir de ildir³⁴. slam gelene indeki gibi, ulü emre itaat as,ld,r. Kantın ahlâk, bütün di er normatif dizgelerin üzerinde tutmas, göz önüne al,nd, ,nda, ahlâka ayk,r, olmad, , sürece k,s,t, da gayet anla ,l,r,d,r. Ancak bütün bunlar,n ötesinde, SASDD metnindekinin aksine, bir de mant,ksal k,s,t, serimlemektedir filozof: Üstün iktidara kar , koymak³⁵ ona kar , konuldu u takdirde iktidar üstünlü ünü kaybedece i (ve s,n,r,land,r,lm, olaca , için) için kendiyile çeli ir bir durumdur ve bu nedenle de mümkün de ildir.

Kantın Frans,z Devrimiöne duydu u hayranl,k konusunda pek çok de ini bulmak mümkündür ve bunlar,n hepsi de rivayet de ildir³⁶. Dahas, Devrim sonras, kanl, ortam, gören herkesin tereddüt duymaya ba lad, , dönemde dahi, Kant, Devrimi desteklemeye devam etmi tir³⁷. Fakat ilginçtir, bu konuda sözünü sak,nmamas,na ra men, Avrupaöy, saran korku atmosferi içerisinde dahi Kant, dü man ilan edilmemi -büyük ihtimalle II. Friedrichın ölümünün de etkisiyle- 1794 tarihinde ödinsel konularda art,k biraz susmas, gerekti iö telkin edilmi olsa da, makbul filozoflu una devam edebilmi tir. Fakat onu bu büyük hayranl, a sürükleyen devrimin, dü üncesinde bir de i im yaratt, ,na tan,k olmay,z. Hatta yukar,da de inildi i üzere, son dönemde yazd, , Ebedi Bar, Üzerine Denemeöde hâlâ, devrimlerin zararlar, konusunda ,s,arc,d,r. Peki, filozof, teori ve pratik aras,nda böyle bir tenakuzu ,s,rarla nas,l sürdürebilmi tir?

Kant gibi aç,k uç b,rakmamaya özen gösteren bir filozofun tutumu sadece bir öa ,r, Rousseauculukö, cumhuriyet taassubu ya da Fransaöya bir istisna tan,m, olmakla aç,k,lanamaz elbette. Ancak kolayca kabul edilecek bir çözüm de mevcut de ildir. Hannah Arendt, siyaset bilimi perspektifinden bakarak, onu as,l etkileyenin devrimciler de il, olaylar, izleyen halk,n ahlâki karakteri oldu unu söyler³⁸.

³¹ KANT, Immanuel: Zum Ewigen Frieden, Ein Philosophischer Entwurf. Web eri im:

<https://homepage.univie.ac.at/benjamin.opratko/ip2010/kant.pdf>. (Eri im tarihi: 05.04.2019).

³² KANT, Immanuel: Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft, s. 97-98. Web eri im:

<http://www.gutenberg.org/files/56182/56182-h/56182-h.htm>. (Eri im tarihi: 03.04.2019).

³³ KANT, RL, s. 151

³⁴ ÇÖREKÇ O LU, Hakan: öKantın Bir Sivil taatsizlik Teorisi Üretmek Mümkün mü?ö, in Hakan Çörekçio lu (ed.), Kant Felsefesinin Politik Evreni, Ayr,nt, Yay,nlar,, stanbul 2017, s. 190.

³⁵ Kimi zaman ngilizceye *resistance* (direni) olarak çevriliyor olsa da Kantın kulland, , kavram *Widerstand*, kar , koymad,r ve direni ten daha spesifik bir eyleme i aret etmektedir. ngilizce bir kullan,m örne i için bkz. KANT, Immanuel; *The Metaphysics of Morals*, Çev. Mary Gregor, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, s. 137-8.

³⁶ Geier, filozofun Fransaödan gelen haberleri kar ,lamak için kilometrelerce yol yürüyebilece ini ve bütün bu dönem boyunca filozofun tek konu tu u konu Devrim oldu u için sofrada lar,n yetirmeye ba lad, ,n, yazar. GEIER, s. 263.

³⁷ GEIER, s. 264

³⁸ ARENDT, Hannah: *Kantın Siyaset Felsefesi Üzerine Dersler*, Der: Ronald Beiner, Çev. Devrim Sezer/ smail Ilgar, leti im Yay,nlar,, stanbul 2019, s.100

u varsay,m, belki bununla ba lant,l, ba ka bir ç,k, yolu da i aret eder: Kant, devrime bir siyaset teorisi meselesi olarak bakt, ,nda, geçerli ahlâk,n alt üst edilmedi i durumlarda ona yol açman,n tehlikeli oldu unu dü ünüyordu. Ancak, bir halk,n soylu duygularla in a edece i yeni bir *Sittlichkeit*, z,mnen de olsa kategorik emperatifin ihlal edilmi olmas,na i aret etti inden, yeni bir statükonun temini için devrim kaç,n,lmaz olacakt,. Bu anlamda, devrim takdir edilesi de il, olgusal bir varl,kt,r. Ve olgular, tarih felsefesinin çal, ma alan,na girer. Öyleyse söz etti imiz, art,k ya lanmakta olan Kantøn bulanm, zihninin tenakuzlu mülahazalar, de il filozofun ele tirel-diyalektik tutumu olabilir³⁹.

V. SONUÇ

Sistem, parçalar,n bütünle ili kilendi i bir yap, de il, bu ili kilerinin her kurulu unda benzer bir bütünlük sa lad, , bir devingendir. Biçim kurallar,na göre ise, bir eyi belirlemek i aretlenmi olan eyi evrenin kalan k,sm,ndan ay,r,amak de il, ay,rd,ktan sonra onu ve o olmayan, beraber görebilmektir. Dü üncenin biçim kurallar,nda her ey bir ayr,m yapmakla ba lar. Kant, ayr,m yapman,n üstad,d,r.

Öyleyse, Kantøn bütün felsefe dizgesi, birbiriyle tutarl, i lemler yapabilmek için tasarlanm, t,r ve bunu ba ar,p ba armamas,n,n analizi analitik felsefecilerin i idir. Ancak hukuk ö retisine odaklan,ld, ,nda da, sistemik iddia yok say,lamaz. Elinizdeki çal, man,n ç,k, noktas,, Kantøn ö retisini bir tür do al hukukçuluk sorunu etraf,na dü ümleyip ondaki analitik gücü görmezden gelme e iliminin tehlikesine i aret etme. Bu nedenle, filozofun pratik akla ili kin mülahazalar,ndaki ahlâk hukuk ayr,m,ndan ba layarak yapt, , her türlü ayr,m,n sadece basit dikotomiler yaratmad, ,; bunlar,n bilakis, kelimenin tam anlam,yla ele tiri edimini gerçekle tirebilmenin temel ad,mlar, oldu u ifade edildi. Ayn, ekilde, ele tirel dü ünme kurallar, nedeniyle, s,n,rlar bir kez belirlendikten sonra, öahlâk içsel kurallar,, hukuk d, sal kurallar, ele alsa da insanda bunlar ayr,lamazö gibi savlar ileri sürmek, berrakla an suyu yeniden buland,r,amak d, ,nda bir anlam ifade etmeyecektir.

Sözle meci dü üncenin do al durum tahlilinden do al hakka geçi e dair yap,lan de iniler, Türkçe literatürde do al hukuk dü üncesine ili kin al,mlaman,n asl,nda Yeni-Kantç, ikincil okumalar,n, genellikle de keyfi bir hülasas, oldu una dikkat çekmeyi gerektiriyor. öKant do al hukukçu muydu?ö gibi k,s,r bir sorunun olası, iki cevap,n,n da felsefenin yerine hikâyecili i geçirmenin ötesinde bir anlam ta ,mad, , aç,kt,r. Bahsi geçen kavramlar çerçevesinde as,l dikkat edilmesi gereken, Kant dü üncesinin olgusal ve tarihsel bir anlat,dan nas,l analitik ve transendental bir sistem ç,kard, , hususudur.

Ayn, hususta olmak üzere, devrimin Kant felsefesindeki olgu ve kavram olarak z,t rolleri ele al,nabilir, çe itli veçhelerden yorumlanabilir. Bu tablodan mutaass,p ya l, filozofun say,klamalar,n, ç,karman,n da cumhuriyetçi devrimci bir Kant tasarlaman,n da kendinde açmazlar, olaca , a ikârd,r.

KAYNAKÇA

- ARENDDT, Hannah: Kantøn Siyaset Felsefesi Üzerine Dersler, Der: Ronald Beiner, Çev. Devrim Sezer/ smail Ilgar, İleti im Yay,nlar,, stanbul 2019.
- BINDER, Julius: Philosophie des Rechts, Stilke, Berlin 1925.
- ÇA IL, Orhan Münir: Filozof mmanuel Kantøn Sisteminde Ahlâk ve Hukukun Felsefi Temelleriö, stanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, S.3-4, 1951, s.1106-1133.
- ÇÖREKÇ O LU, Hakan: Kantøtan Bir Sivil taatsizlik Teorisi Üretmek Mümkün mü?ö, Kant Felsefesinin Politik Evreni, ed. Hakan Çörekçio lu, Ayr,nt, Yay,nlar,, stanbul 2017, s.292- 313.
- DELEUZE, Gilles: Kantøn Ele tirel Felsefesi, Çev. Taylan Altu , Payel Yay,nlar,, stanbul 1995.
- DURŞUN, Yücel: Felsefe ve Matematikte Analitik/Sentetik Ayr,m,, mge Kitabevi, Ankara 2015.
- ESGÜN, Toros Güne : Kantøn Hukuk Ö retisinde Yurtta l,k Durumuna Geçi ve zin Verici Yasan,n Olanaklar,, Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar, Say,: 23, 2017, s. 139-158.
- GEIER, Manfred: Kantøn Dünyas,, Çev. Erol Özbek, İleti im Yay,nlar,, 2. Bas,, stanbul 2018.
- GÜR Z, Adnan: Hukuk Felsefesi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2010.
- HEGEL, G.W.F: Hukuk Felsefesinin Prensipleri, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yay,nlar, stanbul 2004.
- HEIMSOETH, Heinz: Kantøn Felsefesi, 5. Bas,, Çev. Takiyettin Mengü o lu, Do ubat, Yay,nlar,, Ankara 2018.
- I İKTAÇ, Yasemin: Hukuk Felsefesi, Filiz Kitabevi Yay,nlar,, stanbul 2010.

³⁹ LYENKOV, Evald Vasilyeviç: Diyalektik Mant,k, Çev. Alper Birdal, Yaz,lama Yay,nevi, stanbul 2009, s. 73.
Gökçe ÇATALOLUK

- LYENKOV, Evald Vasilyeviç: Diyalektik Mantık, Çev. Alper Birdal, Yazılama Yayınları, İstanbul 2009.
- KANT, Immanuel: Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi, Çev. Özanna Kuçuradi, Beşinci Basım, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KANT, Immanuel: Pratik Akılın Eleştirisi, Çev. Özanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980.
- KANT, Immanuel: Immanuel Kant'ın Rechtslehre, Tugendlehre und Erziehungslehre, ed. Friedrich Wilhelm Schubert, Leopold Voss, Leipzig: 1838.
- KANT, Immanuel: Zum Ewigen Frieden, Ein Philosophischer Entwurf. Web sitesi: <https://homepage.univie.ac.at/benjamin.opratko/ip2010/kant.pdf>. (Erişim tarihi: 05.04.2019).
- KANT, Immanuel: Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft, 97-98. Web sitesi: <http://www.gutenberg.org/files/56182/56182-h/56182-h.htm>. (Erişim tarihi: 03.04.2019).
- KANT, Immanuel: The Metaphysics of Morals, Çev. Mary Gregor, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- RADBRUCH, Gustav: Rechtsphilosophie, K.H. Koehler Verlag, Stuttgart 1950.
- WALDRON, Jeremy: Kant'ın Legal Positivism, Harvard Law Review, Vol. 109, No. 7, May 1996, s. 1535-1566.